

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

122:4 • 2002

Lokala perspektiv på företagande 1800–2000

Torbjörn Danell, *Entreprenörskap i industrialismens gränsområde. En studie av lokala förutsättningar och företagarnätverk i Skelleftebygden under 1800- och 1900-talen*, Diss, Umeå Studies in Economic History 24, Umeå 2000. 237 s.

Torbjörn Danells avhandling har tillkommit inom det av Riksbankens jubileumsfond stödda tvärvetenskapliga, huvudsakligen humanistiskt inriktade projektet "Kulturgräns Norr". De första hundra sidorna av avhandlingen är i stort sett lika med den licentiatuppsats Danell presenterade vid institutionen för ekonomisk historia, Umeå universitet, 1998, och resten, drygt hundra sidor, utgör alltså en påbyggnad på denna. Avhandlingen sägs ha två generella målsättningar: 1) att undersöka hur företagarkulturen och entreprenörsandan påverkades av förändringar i den lokala miljön när nya förbindelser och villkor uppträdde "under en lång period av ekonomisk utveckling" och 2) att studera hur olika delar av Skelleftebygden långsiktigt förändrades i dessa avseenden. Undersökningsperioden sträcker sig i stort sett från 1820- till 1990-talet. Kulturgränsbegreppet – nog så knepigt för en samhällsvetare – blir för Danell ett redskap för att avgränsa och definiera den företagaranda, som har präglat Skelleftebygden. Inom denna bygd särskiljer han också mikrogränser, d v s gränser mellan socknar, när det gäller anammandet av innovationer. I undersökningen ingår också jämförelser med andra norrländska kuststäders utveckling och, vad gäller företagsanda, främst med Gnosjö. Genast skall dock till Danells förtjänst sägas, att han mycket väl försöker täcka in den kulturella påverkan och prägel som kan finnas i Skelleftebygdens ekonomiska utveckling under 150 år.

Avhandlingen är uppdelad i fyra avdelningar. Den första rör teoretiska utgångspunkter. Den andra är i huvudsak empirisk och rör företagandet i Skelleftebygden under 1800-talet. Den tredje rör företagandet under mellankrigstiden – men med särskilt fokus på vad Bolidenetableringen betytt – och den fjärde inriktas i huvudsak mot företagarnätverkets tillkomst och utveckling under senare delen av 1900-talet.

I första delen av Danells avhandling, d v s presentationen av tidigare forskning och teoribakgrund beträffande nyföretagande och entreprenöranda, intar givetvis Joseph Schumpeter en central plats. Helt grundläggande, som alltid när man diskuterar företagande och branscher i Sverige i ett historiskt perspektiv, blir Erik Dahméns arbeten och hans diskussion om avancerande och stagnerande förlopp hos företag liksom hans begrepp "utvecklingsblock". Här kommer Torbjörn Danell också in på begreppen "företagskultur" och "företagarnas sociala nätverk"

(jag undrar dock, om han inte egentligen avser begreppet "företagarkultur", dvs det företagarklimat som finns i en viss bygd?) och diskuterar detta utifrån bland andra Robert Putnams berömda studie om de regionala skillnaderna i ekonomisk utveckling i Italien.

Den andra avdelningen utgörs av en presentation av Skellefteås framväxt till köping och stad och även landsbygdens successiva omvandling mot alltmer framträdande hantverk och industri. Skillnaderna mellan Skelleftebygden och andra delar av Norrland var näringslivsmässigt ganska små. Små självägande jordbruk med binärningar dominerade. Gränsen mellan norra och södra Norrland blev först tydlig i samband med sågverksexpansionen från 1860-talet, där den södra, t ex bygderna runt Härnösand och Sundsvall, snabbare anammade ångsågstekniken och aktiebolagsformen än orter längre norrut såsom Umeå och Skellefteå. Inom Skelleftebygden märktes nya företagsformer såsom hantverk och handel först och tydligast i Skellefteå och Burträsk församlingar. Förändringen inträffade ungefär från mitten av 1800-talet och framåt. Tendenser till utveckling av ett lokalt entreprenörskap kan spåras i den koppling som i Skelleftebygden kan göras mellan de religiösa företrädarna (både kyrkans män och de s k nyläsarna) och företaget. Danell kopplar – vilket också har varit vanligt i tidigare forskning – nyläseriet till frigörelse, egna initiativ och entreprenörskap efter Max Webers modell. Vidare, menar Danell, spelade den överseende tolerans och det accepterande som kyrkans män visade för nyläseriet en viktig roll för den starka lokala väckelsen.

Ett intressant inslag utgör här det utifrån kommande bidraget av entreprenörer från Ångermanland (Nolaskog) och från mer avlägsna Markaryd i sydvästra Småland, vilket kom att avsevärt stimulera och stärka den lokala Skellefte-entreprenörandsandan. Ingifte skedde i etablerade företagarfamiljer på orten – assimileringen gick på det sättet snabbt och smidigt.

I avhandlingens tredje del diskuteras Bolidenetableringens roll för utvecklingen i Skelleftebygden. Helt klart är, menar Danell, att med Boliden kom nya resurser i form av kapital och kompetens, och genom bolaget kom så småningom – men inte genast – också en satsning på samhällsuppbyggnad och service för dem som var bosatta där. Vidare ökade behovet av entreprenadverksamhet och lastbilstransporter som en följd av Bolidens etablering och expansion inåt landet – i Laisvallgruvan. Men Danell menar sig kunna visa att Skellefteå redan år 1930, dvs innan Boliden hade hunnit få något större genomslag i Skelleftebygdens näringsliv, var mer industriellt orienterat än t ex Umeå och Luleå. Här fanns, menar han, alltså redan en tradition och struktur av små hantverks- och industriföretag och handelsföretag vid tiden för Bolidenetableringen. Men när väl Boliden kommit på plats gynnade företaget också i större grad än NJA i Luleå lokala entreprenörer och företagare, vilket gjorde att Skellefteå kunde behålla och stärka sin småindustriprofil. Här föreligger alltså en skillnad mot i Luleå, där NJA själv tog hand om, men också anlitate, företag utanför bygden i mycket högre grad. Under

tiden efter det andra världskriget har småindustrin inom expansiva grenar såsom verkstadsindustri, maskinindustri, åkeri- och byggnadsverksamhet spritt sig också till mer perifera delar av Skelleftebygden. Det småindustriella entreprenörskapet i Skellefteå uppvisar därvid påfallande likheter med Gnosjöområdet – vårt mest kända exempel på området.

I fjärde delen, slutligen, diskuteras i huvudsak nätverken mellan de viktigaste företagarfamiljerna, hur de står i förbindelse med varandra genom styrelseuppdrag, tillhörighet till föreningar etc. Inte oväntat visar det sig att en kärna av företagare står i nära kontakt med varandra via banker, olika uppdrag i styrelser, föreningar och rörelser. Vidare finns också länkar till gamla företagsläkter.

Sammantaget anser sig Danell kunna konstatera att Skelleftebygden befolkades och industrialiserades ganska sent, men att där sedan blev en utveckling mot småindustriell verksamhet med starkt nyföretagande, åtminstone från 1800-talets mitt. Impulser och inflyttare kom från Piteå, senare "Nolaskogs" och från Markaryd i Småland och dessa blandades med och befruktade den företagskultur som redan fanns. Nyläseriet i kombination med en tolerant kår av statskyrko- präster underbläste entreprenörandsandan. När Bolidenetableringen skedde omkring 1930, hävdar Danell således, att det redan fanns en betydande och livskraftig småindustriell verksamhet, men Boliden bidrog sedan också till och stimulerade företagsamheten på orten.

Anledningen till att ekonomisk-historiker så sällan tagit sig an småföretagens historia är i första hand *källproblemen*. Mycket litet har bevarats av dessa företags arkiv och företagen har naturligtvis inte heller alltid haft förmåga eller vilja att bevara sin dokumentation i samma utsträckning som stora framgångsrika företag som till exempel Stora Kopparberg, SCA eller Scania. Det betyder att när man bedriver forskning på små och medelstora företag tvingas man oftast, som Danell, gå den mödosamma vägen via offentligt insamlat material.

Före Danell har veterligen bara två ekonomisk-historiska avhandlingar kommit fram med fokus på mindre och medelstora företag, nämligen dels Jan-Erik Pettersson *Kristidsekonomi och företagsutveckling. Industrin i Uppsala län 1939–49* (1980) om industriföretagandet i Uppsala län under mellankrigstiden, dels Karl Gratzers *Småföretagandets villkor. Automatrestauranger under 1900-talet* (1996). Av dessa använder sig Danell av Gratzers arbete men tyvärr inte av Petterssons. Därtill återoppar Danell naturligtvis en hel del av de studier av småföretagande som finns i olika ortsmonografier, bl a Sven Gaunitz bidrag i *Örnsköldsvik 100 år* (1993) och Jörgen Björklunds i andra delen av *Sundsvalls historia* (1997). Dessutom finns det naturligtvis en livlig forskning kring det moderna småföretagandet från företagsekonomiskt håll med start redan på 1960-talet kring Dick Ramström i Umeå och under senare tid främst kring Bengt Johansson i Växjö, något som Danell också tagit fasta på och använt.

Eftersom praktiskt taget all företagsamhet i Skelleftebygden således gällde små

och medelstora företag har Danell därmed ställts inför betydande källproblem. Basen för en stor del av hans avhandling utgörs av primärmaterial till industristatistiken och företagsräkningarna, som har samlats in av Kommerskollegium. Därmed finns en möjlighet att komma åt företagens verksamhetsinriktning, produktionsvärde för olika produkter, antal anställda samt antal företag i olika delar av bygden. Men detta källmaterial är användbart i stort sett endast för 1900-talet. För 1800-talet har Danell därför tvingats utnyttja folkbokföringsmaterialet för att via bl a yrkesbeteckningar försöka få fram företagandet utanför jordbruket. Ett särskilt problem är ju beträffande 1800-talet gränsdragningen mellan hantverk och industri, som har diskuterats tidigare av Lennart Jörberg m fl.

Danell diskuterar bristerna i källmaterialet på ett par ställen, dels gränsdragningen mellan hantverk och industri, dels förändringar över tid i villkor för insamling till industristatistiken (s 11–17, 125–130) och kan därvid påvisa att industristatistiken genomgående visar betydligt lägre uppgifter än vad motsvarande företagsräkningar gör för Skelleftebygden. I själva verket torde skillnaderna och källproblemen vara mycket större än vad Danell anger – detta antyder ett par mycket användbara undersökningar som han tyvärr inte har utnyttjat. Den mest genomgripande undersökningen som gjorts beträffande småindustrin i Sverige under den tid som Danell diskuterar torde fortfarande vara Axel Iveroths *Småindustri och hantverk i Sverige* från 1943. I den finns dels en diskussion om gränsdragningen mellan hantverk och industri, dels en ganska omfattande bakgrundskildring till situationen 1910–1940, dels också en specialundersökning av avvikelserna mellan industristatistiken år 1931 och företagsräkningen samma år. Iveroth kan därvid konstatera att för Sverige som helhet utgjorde antalet redovisade arbetsställen i industristatistiken för år 1931 bara cirka 13 % av dem som upptogs i företagsräkningen för samma år. I Jan-Erik Petterssons ovan anförda arbete – alltså ej heller utnyttjat av Danell – diskuteras den förändring i beräkning och uppföljning av redovisning som skedde för industristatistiken åren 1945 respektive 1946 och som resulterade i ett stort fall i statistiken, trots att egentligen betydligt fler skulle kunna fångas in år 1946, eftersom man då tog med alla företag med fem sysselsatta – inte som förut tio!

Danell drar därmed inte nytta av de undersökningar som redan finns, vilket är synd. De hade också kunnat styrka hans egna resonemang när han tar upp de svårigheter han själv haft med materialet.

I den *teoretiska diskussionen* utgår Danell ganska självklart ifrån Schumpeter och i dennes efterföljd Dahmén. Men till Danells förtjänst skall sägas att han därtill också lägger ett kulturellt element. Han betonar således den kulturella kontextens betydelse för entreprenörskapet i Patrick O'Briens och Per Davidssons efterföljd och kan senare påvisa hur den kommer till synes och har stor betydelse för företagandet i Skelleftebygden. Därtill lutar Danell sig mot Torsten Hägerstrands teorier om imitationens roll för diffusionsförlopp i en kultur, en

miljö, en bygd. Men här ligger ju också andra ekonomisk-geografiska teoretiska ansatser nära till hands, t ex gravitationsmodellen, när det gäller befolkning och varuhandel. En rutkartbild över Skelleftebygden (s 187) blir ganska meningslös om man inte samtidigt diskuterar tillgänglighet och infrastruktur för olika orter på kartan. Det ekonomiska avståndet, d v s det avstånd som bestäms av frakter, försäkringar, lagring, tid och transportkostnader m m, är givetvis en betydligt viktigare faktor att räkna med när man vill starta och utveckla ett företag än avståndet fågelvägen!¹

En annan teoretisk utgångspunkt som Danell skulle/borde ha använt sig av är *familjeföretaget som form och modell*. I avhandlingen finns åtskilliga resonemang om släkter – men här saknas en diskussion om familjeföretaget som modell samt teorier om familjeföretagande. I bl a temanummer i tidskrifter som *Business History* (1993:4) och *Scandinavian Economic History Review* (1999:1) har framträdande forskare som Mary B Rose, Mark Casson, Andrea Colli och Geoffrey Jones m fl diskuterat familjeföretagandet i teori och praktik. I Gary Beckers arbete *A Treatise on the Family* (1991) tas också problemen med successionen i moderna familjeföretag upp. Där påpekas att den certifiering som förr skedde inom familjen nu ges av skolor och institutioner. Släktskap är mindre viktigt i moderna än i traditionella samhällen eftersom marknadsförsäkring används i stället för släktskapsförsäkring, marknadsskolor har efterträtt familjeskolor, och examination sker i stället för familjecertifiering.² För varje släktled kommer nya medlemmar in, vilket kan splittra sammanhållningen. Konservatism vad gäller ledning är utmärkande; familjefadern har ofta svårt att inse att man måste förnya företaget genom att ta in personer med annat synsätt i företaget. Familjeföretagandet har dessutom utsatts för hårt tryck genom internationaliseringen under senare år och det har visat sig svårt att behålla företag inom familjen. Danell talar i stället gärna om brödragrupper som entreprenörer. Han lyckas därmed inte riktigt fånga den dynamiska förändring som familjeföretagandet som form har genomgått och alldeles särskilt beträffande efterkrigstiden.

En nyckelfaktor vad gäller företagets etablering, utveckling och förmåga att uthärda konjunkturnedgångar är *finansieringen* och detta gäller givetvis i särskild grad småföretag. Det är förvånande hur litet Danell uppmärksammar och analyserar denna faktor. Delvis torde detta bero på att det är svårt att finna belägg för hur det har gått till. Men det finns ju ändå vissa möjligheter att få ett visst begrepp om den ekonomiska aktiviteten i bygden nämligen via uppgifter om bankernas in- och utlåning. Olyckligtvis har Danell endast i viss mån följt den minsta banken på orten nämligen Skellefteå sparbank främst via Erik Westerlunds informativa jubileumsskrift. Den ojämförligt största och mest betydande banken på

1. Se t ex Walter Christaller, *Central Places in Southern Germany*, New Jersey 1966.

2. Gary S Becker, *A Treatise on the Family*, Cambridge (MA) 1991, s 347.

orten var i stället Västerbottens enskilda bank – i varje fall vid sekelskiftet 1900 – enligt de studier Ingemar Nygren har gjort.³

Ett sätt att skapa bättre ekonomiska förutsättningar för företagande på landsbygden har varit att gå samman i *kooperativ* för att minska riskerna (de egna investeringarna) för att driva mejerier, kvarnar, äga maskiner etc. Kooperationens roll i Skelleftebygden är föga utredd och läsaren får inte mycket mer vetskap om den genom Danells avhandling, förutom att han på ett ställe framhåller att ”den kooperativa idén mottogs väl hos bönderna” (s 79). Kooperationen som idé och modell diskuteras över huvud taget inte hos Danell, men har tidigare berörts av John Olofsson.⁴ Han har diskuterat bondekooperationens roll i bygden och därvid visat på en livaktig verksamhet, t ex vad gäller mejerier och anslutning till LRF.

Olofssons studie har Danell använt sig av, men inte följt upp ytterligare, vilket hade varit möjligt. Danell betonar med all rätt motoriseringen och bilismens betydelse för utvecklingen. Däremot uppmärksammar han bara helt *en passant* elektrifieringens betydelse för sågverken (s 71f). Han tar inte alls upp dess stora betydelse för samhällsutvecklingen totalt trots att elen säkerligen varit en för landsbygdens företagsamhet lika viktig sak (eller med Dahméns utvecklingsblock) som motoriseringen. En stor och utomordentligt användbar värdefull länsvis undersökning av landsbygdselektrifieringen gjordes ju efter första världskrigets bränsle- och lysoljekris av den så kallade K Elektrifieringskommittén år 1920 – för Västerbottens del benämnd *Utredning beträffande planmässig elektrifiering av landsbygden inom Västerbottens län* (SOU 1924:29). Av denna framgår att cirka hälften av de eldistributionsföretag som omkring 1920 var verksamma i Skelleftetrakten var elektriska andelsföreningar.

Danell har lagt ner ett stort och förtjänstfullt arbete på att försöka ta reda på *de lokala förtagarnätverken*, deras släktskapsförbindelser, hemmahörighet i olika religiösa samfund, nykterhetsföreningar, förtroendeposter kommunalt etc. Han har gjort en omfattande kartläggning av de släkter som spelat en särskild roll i Skelleftebygdens företagsamhet. En rad tabeller, sociogram och schaner över släktsammanhangen finns till stöd för andra forskare – men tyvärr har en del av figurerna blivit alltför täta och suddiga att läsa. Han jämför förtagarstrukturen i Skellefteå med den i Luleå, Umeå och Gnosjö och kan därvid påvisa att den påminner mest om den i Gnosjö, d v s med en större andel småföretag än storföretag – även om andelen stora företag över tid ökat. Han lyckas utan tvekan finna en speciell förtagarkultur i Skellefteå, en kultur som liknar den i Gnosjö och som därmed skiljer sig från den i Luleå.

Han menar att den höga väckelsefrekvens som man kunnat notera i Skelleftebygden liksom i Jönköpingsbygden skapat en förmåga till förnyelse och ökat den

3. Ingemar Nygren, ”Aspekter på norrländsk kapitalmarknad”, i *Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Atman*, Göteborg 1977, s 149–183.

4. John Olofsson, *Byarnas förvandling 1930–1980*, Skellefteå 1984.

lokala initiativförmågan. Det kan så vara att man hos entreprenöriellt inriktade personer under perioden från 1870-talet och fram under första hälften av 1900-talet i hög grad kunnat finna dessa egenskaper, men för moderna företagare förefaller dessa slutsatser inte stämma lika bra.⁵ Andra faktorer än ett frikyrkligt sammanhang kan ligga till grund för ett fungerande nätverk, t ex medlemskap i Rotary och golfklubb, ekonomisk och kulturell samling kring ett lokalt ishockeylag som Leksand.

Sammanfattningsvis kan konstateras att avhandlingens svaga sidor ligger i att Danell inte tillräckligt noggrant har gått igenom vad andra forskare som Axel Iveroth och Jan-Erik Pettersson kommit fram till vad gäller den svenska industri-företagsstatistiken och därmed inte kunnat dra nytta av existerande forskning.⁶ Finansieringsproblematiken kunde ha blivit betydligt starkare belyst i avhandlingen. Del fyra i Danells avhandling, som behandlar perioden efter 1950, är mycket mer fragmentarisk och inte så genomarbetad som de tidigare delarna. Därtill kommer att utvecklingen för denna period har accelererat på ett helt nytt sätt genom en stark internationalisering och en utbildningsexpansion, vilket har medfört att företagarnas barn inte alls haft samma möjligheter eller lust att ta över. Därmed blir det också en klar brist att Danell inte har tagit vara på möjligheten att studera familjeföretagandet som idé och modell för att därmed kunna se dynamiken i företagandets förändringsprocess klarare.

Till Danells förtjänster måste räknas att han gett sig i kast med småföretagandet – ett ur källsynpunkt erkänt svårt och av företagshistorikerna därför också starkt försummat område. Han har försökt följa utvecklingen under en lång period – även om den kanske i detta fall blivit onödigt lång. Han har klart kunnat påvisa att ett lokalt stabilt företagande och en företagskultur förelåg redan innan Boliden etablerades och att Boliden också efter en tid anslöt sig till och förstod att utnyttja den företagsvänliga anda som rådde i Skelleftebygden. Den socio-kulturellt intresserade forskaren kan således ha stort utbyte av avhandlingen, den mer ekonomiskt-finansiellt inriktade mindre.

Sven-Olof Olsson*

5. Geoffrey Jones & Mary B Rose, ”Family Capitalism”, *Business History* 1993:4.

6. En annan mindre sak är att Danell vad gäller källhänvisningar har en tendens att gå till översiktsarbeten i stället för starka källor. Som exempel kan nämnas, att han valt Ola Gummesson, *Därför lyckas Gnosjö* (1997) i stället för exempelvis Bengt Johansson, ”Modernising the Industrial District: Rejuvenation or Managerial Colonisation?”, i E Vatne & M Taylor (eds), *The Networked Firm in a Global World: Small Firms in New Environments* (2000) beträffande Gnosjö. Beträffande jordbrukets binäringar kunde Carl-Johan Gadd, *Självlushåll eller arbetsdelning. Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1860* (1991) ha valts i stället för Lennart Schön, *Industrialismens förutsättningar* (1982).

* Fakultetsopponent